

PŘÍRODA ŽIVÁ NEBO KONZERVOVANÁ ?

10. 9. 2009

Motto: „Státy se udržují těmi ideály, z nichž se zrodily“

Abdikační řeč TGM ze 14. prosince 1935

Zachování přírodních fenomenů, kolonizace

Při své práci krajinného architekta, ale také soudního znalce v ochraně přírody, si připadám jako Don Quijote bojující s větrnými mlýny. Těmi mlýny je hluboko zakořeněná představa široké veřejnosti, že existuje něco, jako původní, či panenská příroda, ke které se lze vrátit a kterou lze zakonzervovat. Touha zachovat přírodní fenomény v nezměněné podobě je vlastní dokonce i mnoha profesionálním biologům, kteří by, a priori, měli objekt svého bádání znát natolik, že by pro ně mělo být samozřejmé, že se jedná o objekt živý se všemi z toho plynoucími důsledky. Představa o možnosti přírodu „zakonzervovat“ se odrážela i v dřívějším oficiálním označení pracovníka ochrany přírody, který se nazýval „konzervátor státní ochrany přírody“. Výraz konzervátor je odvozený od slova konzervace o kterém se např. v encyklopedii Universum můžeme dočíst: konzervace [z lat. *conservare* – zachovávat] uschovávání, zachovávání věcí, budov v dosavadním stavu; péče o památky a jejich zachování.

Názor, že každý ekosystém směřuje k cílovému stavu, v němž potom setrvává, byl zpočátku vlastní dokonce i ekologii coby vědní disciplíně. Dnešní ekologie se již od této představy oprostila a přírodu vnímá jako neustále se měnící mozaiku, která se nechová pouze deterministicky, ale poskytuje prostor pro nahodilé procesy často doprovázené katastrofickými posuny.

Také představa existence původní divočiny, a to nejen ve střeoevropských podmínkách, bere pomalu za své. Na 3. konferenci o biodiverzitě v Trondheimu k tomu Daniel H. Janzen z Pensylvánské univerzity řekl (viz Eva Rázgová, Vesmír 79:146 Praha 2000), že se iluze zachování divoké přírody musíme vzdát. Divoké druhy (například v tropickém pralese) už nemůžeme chránit tak, že je ponecháme „tam - venku v divočině“, aby se o sebe „postaraly“. **Neexistuje totiž už žádná část Země, která by nebyla ovlivňována člověkem.** Ať už si to přiznáváme nebo ne, jsme majiteli veškerého života na Zemi. To, co bychom rádi nazývali divočinou, jsou podle Janzena prostě jen různé druhy našich zahrad, které nám poskytují různé služby (od produkce surovin až po možnost pozorovat zvířata). Podle toho bychom se k přírodě také měli chovat. **Nemá smysl ptát se, jestli máme provádět management veškeré přírody - dnes už se pouze musíme ptát, jak to máme dělat.** Jestliže řečené platí i o přírodě tropů, pak to platí dvojnásob pro přírodu celé České republiky a tedy i Šumavy.

Šumava byla člověkem kolonizována a ovlivňována po staletí, například Lipensko bylo navzdory své odlehlosti kolonizováno již ve 13. století. Významný vliv na kolonizaci měly obchodní stezky a cesty, po kterých se dopravovala především sůl z oblastí rakouských Alp a německých zemí do českého vnitrozemí. Českokrumlovskem procházelo již od 12. století několik větví tzv. Linecké cesty, jejíž směr ovlivňovaly porosty šumavských lesů a tok řeky Vltavy. Hlavní cesta směřovala od Lince přes Leonfelden k Vyššímu Brodu, Rožmberku, Zátoni a Přídolí, pokračovala přes Český Krumlov, Boletice a Chvalšiny ke Zlaté stezce nebo do Českých Budějovic. Druhá větev této obchodní stezky vedla z Lince přes Cáhlov (*Freistadt*), Dolní Dvořiště, Kaplici a Velešín do Českých Budějovic. Další obchodní cesty vedly z Rakouska přes Frymburk či z německých zemí přes Horní Planou. Podél těchto cest postupem doby vznikaly obchodní osady i poddanská města a městečka [Květ, R.: Duše krajiny, Academia 2003].

Příkladem ranné kolonizace může být např. v roce 1259 Vokem z Rožmberka ve Vyšším Brodě založený cisterciácký klášter (*Altum Vadum, Altovadum, Hohenfurt*), kterému věnoval poměrně velké území. Do Vyššího Brodu povolal mnichy z hornorakouského Wilheringu u Lince, kteří dále pokračovali v zakládání dalších nových osad. Tím byl položen základ panství vyšebrodského kláštera (v roce 1528 dvě městečka – Vyšší Brod, Hořice na Šumavě – a 105 vesnic). V roce 1263 založil nedaleko Krumlova král Přemysl II. Otakar cisterciácký klášter Zlatou Korunu (původně Svatá Trnová Koruna, *Sancta Spinea Corona, Aurea Corona, Goldenkron*) a vybavil jej rozsáhlým pozemkovým panstvím, doplněným dary zvíkovského purkrabího Hirze a Bavora ze Strakonice (území mezi dnešní Mokrou, Černou v Pošumaví a Dolní Vltavicí). V sousedství zlatokorunského majetku, které čítalo ve 14. století tři městečka – Netolice, Chvalšiny, Horní Planou a asi 150 vsí a 20 hospodářských dvorů, měla své území na horní Vltavě Vyšehradská kapitula.

V tomto období probíhala kolonizace ještě pomalu a opatrně, na straně od zemské hranice bylo pásmo hlubokých lesů, za ním niva Vltavy s houštinami, bažinami a rašeliništi. Přesto se již do konce 13. století připomíná v oblasti Lipenska celá řada nově založených menších i větších osad (1268 – Dolní Vltavice, 1270 - Frymburk).

K soustavnější kolonizaci Šumavy pak docházelo již v průběhu 14. století. Místy se jednalo o kolonizaci velmi řídkou, ale i ta zanechala na vývoji přírody své stopy. V šumavských hvozdech se pájilo v milířích dřevěné uhlí a později zde existovalo i mnoho sklářských hutí, jejichž spotřeba dřeva byla obrovská. Ještě mnohem větší vliv měl člověk tam, kde bylo možné po vyždáření lesa zakládat pole a zejména pastviny.

Nechci zde popisovat celou historii osídlování Šumavy, na to by nestačila celá konference a zabralo by to samostatný sborník. Jen chci ilustrovat fakt, že Šumava ani v minulosti nebyla zcela nedotčeným územím a člověk se na jejím formování podílel mnoho staletí.

Ovlivnění Šumavy po válce, nádrž Lipno

Jestliže ještě před sto lety probíhal rozvoj Šumavy pozvolna a v souladu s přírodou, pak po II. světové válce nastal ve vývoji oblasti zásadní zlom, kdy na sebe v krátkém sledu navázalo několik, z hlediska vývoje krajiny zcela zásadních událostí:

- odsun německého obyvatelstva, které bylo majoritní.
- následné osídlení dobrodruhy převážně jen drancujícími německý majetek
- vznik pohraničního pásma, který znamenal další vylidnění
- výstavba údolní nádrže Lipno.

První tři události následovali bezprostředně po sobě nebo dokonce souběžně a byly hlavním důvodem nejen **zániku přibližně 75% obcí, ale také rozvratem dosavadního hospodaření v krajině**. Tento rozvrat byl pak ještě umocněn kolektivizací zemědělství a vznikem státních statků. **Zánik osad a vylidnění Šumavy nebylo návratem k přírodě, ale katastrofou pro harmonickou krajinu a unikátní (převážně luční) biotopy podmíněné činností člověka.**

Poslední událostí, která ale byla z hlediska změny charakteru části Šumavy zcela zásadní, byla výstavba údolní nádrže Lipno. Napuštěním této nádrže došlo k zatopení rozsáhlé vltavské nivy s meandrujícím tokem. Tím byl zcela zlikvidován rozsáhlý význačný a jedinečný biotop, změněna geomorfologie a ovlivněno klima.

Vltava měla na vývoj a využívání území zásadní vliv od počátků kolonizace. Na jedné straně byla přirozenou cestou zejména pro dopravu (plavení) dřeva a poskytovala energii řadě mlýnů a hamrů, na druhé straně působila při povodních také jako zkázonosný živel. Krajinu horního toku postihovaly v minulosti téměř každoroční záplavy způsobované buď náhlým jarním táním nebo průtržemi mračen v létě a na podzim. V kronikách obcí mezi Frymburkem a Vyšším Brodem je

ze 17. až 19. století celá řada zpráv o povodních a záplavách z nichž největší byly zřejmě v letech 1740 a 1890. Nevyrovnaný vodní režim v průběhu roku umocňovaný primitivním odvodňováním pak způsoboval v některých místech ve srážkově chudších letech nedostatek vláhy. Je proto logické, že první návrhy na výstavbu přehrad se objevují již od konce 19. století.

První doložený návrh zřízení přehrad pochází z roku 1892 a je reakcí na velkou povodeň z roku 1890. V tom jeho autor, inženýr Daniel, navrhl zřízení menších přehrad na horní Vltavě a jejich přítocích, které měly zabránit povodním a záplavám. Jeho návrh předpokládal stavbu 26 vodních nádrží, též u Frymburku a u Želnavy. Myšlenkou se dále zabýval sněm království Českého a stavební rada Jan Jirsík v roce 1899 navrhl výstavbu několika přehrad. Realizaci projektu zmařila neochota zemědělců prodat své pozemky.

Myšlenku vybudování přehrad či přehrady, která by zadržela vody z jarního tání oživila další velká povodeň v roce 1920 a projektem přehrad, která měla být lokalizována do prostoru osady Lipno, se začali ve 30. letech dvacátého století zabývat inženýři Zemského úřadu. V roce 1931 byla vypracována studie, která již navrhovala umístění nádrže v prostoru za dnešní hrází. Ale i tentokrát se nepodařilo vykoupit uvažovanou zátopovou plochu. Druhá světová válka pak plány na výstavbu překazila a teprve v roce 1948 vznikla nová studie, která byla základem pro projekt celého vodního díla. Tato studie se dále rozpracovávala a zdokonalovala, aby pak byl v roce 1951 vypracován generální projekt vodního díla.

Vodní dílo Lipno I. vzniklo v letech 1952 - 1958. Jedná se v časovém sledu o čtvrtý stupeň tzv. Vltavské kaskády a druhé velké poválečné vodní dílo, které vytvořilo největší umělou vodní plochu v tehdejší ČSR - délka 44 km, největší šířka 10 km, průměrná hloubka 6,5 m, maximální hloubka 21 m, plocha 4.659 ha, obsah 306 milionů m³ (předcházely přehrady Vrané - stavba 1930 - 1935, Štěchovice - stavba 1939 - 1945, Slapy - první velká stavba Vltavské kaskády po II. světové válce, stavba byla zahájena 28. prosince 1951 a první ze tří turbín byla do trvalého provozu uvedena 6. října 1955).

V oblasti Lipna byly postupně vybudovány dva přehradní stupně. Lipno I. je hlavní přehradou, níže po proudu byla nad Vyším Brodem postavena přehrada Lipno II jako vyrovnávací nádrž pro vodu vypouštěnou z horní přehrady.

Užitek, který měla Vltavská kaskáda přinést, byl ovšem vykoupen zničením řady výjimečných, unikátních biotopů a drastickou změnou krajinného rázu. Malebnost původní krajinné scenérie se dodnes traduje v řadě trampských písní i literárních děl a byla oceňována i v zahraničí. W. A. Green líčí plavbu skupiny Angličanů po Vltavě v létě 1881 v článku zveřejněném v časopise THE RICHMOND & TWICKENHAM TIMES ročník 1881 těmito slovy: „*Ačkoliv jsme poznali v Evropě mnoho horských a údolních krajin, všichni jsme se shodli, že tato daleko předčí všechno, co jsme z tohoto druhu kdy viděli ...*“

Stavba údolní nádrže Lipno I. byla zahájena roku 1952 přípravnými pracemi. V budoucím zátopovém pásmu přehrady bylo třeba vykácet a odlesnit 550 hektarů lesa. Z oblasti byly odvezeny tisíce nákladních automobilů dřeva.

Zábor potřebné půdy vyřešil předchozí odsun původních německých obyvatel po roce 1945. Bylo to asi 14 vysídlených osad, které úplně či alespoň zčásti - od Lipna (*Lippen*) až k Želnavě (*Salnau*) - zmizely včetně 4800 hektarů obdělávané půdy a lesů pod vzdušnou hladinou Vltavy. Vsi a samoty byly vyhozeny do povětří a poté byla celá oblast srovnána se zemí.

Z památek byl zbořen zejména kostel v Dolní Vltavici (*Untermoldau*), který se nacházel jako jediný z kostelů přímo v zátopové zóně. Frymburský kostel, který stál kdysi na vyvýšeném místě nad řekou, tvoří nyní spolu s náměstím poloostrov, obklopený vodami Lipenského jezera, které tu ovšem podobně jako v Dolní Vltavici pohltilo přilehlý hřbitov. Se zatopenými vesnicemi a osamělými dvorci zmizel pod vodou i říční meandr, nazývaný pro svůj tvar „srdce Vltavy“.

Současnost

Dnešní ochrana přírody upírá zraky k lesním porostům jako k tomu, co je z přírodovědného hlediska na Šumavě nejcennější a to přesto, že jde o les v minulosti lesnický založený jako hospodářský se zcela změněnou a ochuzenou skladbou dřevin. Oproti tomu druhově mnohem bohatší a vzácnější biotopy luk a pastvin zůstávají stranou zájmu. **Při tom jsou to právě pastviny, vzniklé hospodářskou činností člověka, které jsou patrně tím nejvzácnějším, co na Šumavě máme.** Žádný jiný ekosystém v ČR není přirozeným prostředím tak velkého počtu druhů rostlin jako travní porosty. Na louky a pastviny je na našem území vázáno více než 1000 druhů cévnatých rostlin, počet druhů živočichů (zejména hmyzu), nižších rostlin a půdních mikroorganismů se uvádí ještě o řád vyšší (Hejduk Stanislav, Vesmír 86, 786). Luční ekosystém se zároveň stává tím nejohroženějším. Louka musí být kosena nebo spásána, jinak přirozenou sukcesí zaroste křovinami a později i stromy, stane se lesem a všechny obdivované byliny – vstavače i „obyčejné“ kopretiny – zmizí. První pokles zemědělského využívání krajiny pošumaví přišel s odsunem německého obyvatelstva po 2. světové válce. Další pokles zájmu o pastviny dnes je spojen s nízkou rentabilitou jejich využívání. Význam kosení a spásání pro existenci trávníků si v minulosti neuvědomovali ani významní botanici, kteří ho dokonce považovali za škodlivý (např. Josef Šourek, v komentáři v Květeně Krkonoš 1969).

V záhlaví mého příspěvku je jako moto uveden citát z abdikační řeči TGM ze 14. prosince 1935: „*Státy se udržují těmi ideály, z nichž se zrodily*“. Zdá se, že mezi tímto citátem a tématem mého článku není žádná souvislost, ale dovoluji, abych ho parafrázoval a řekl, že **také krajina a její hodnoty se udržují jen tou činností, která je zrodila.** Nevyhánějme proto živočicha jménem Homo sapiens ze Šumavy. Přírodu nelze zakonzervovat, příroda musí žít. Nechci Šumavu jako Disneyland, nechci ale ani Šumavu bez květnatých luk a bez harmonické krajiny vytvořené našimi předky. Nechci Šumavu jako pochybný experiment krajiny bez člověka !

Přílohy

Mapka obcí zaniklých na území Sudet po r. 1945 se zákresem hranic Národního parku Šumava a hranic CHKO.

Vodácká mapa z roku 1938 dnes zatopeného úseku Vltavy

Návrh zřízení menších přehrad na horní Vltavě a jejich přítocích zpracovaný Ing. Danielem v r. 1892

Studie výstavby vodní nádrže v prostoru Lipna z r. 1931